ADABIYOTSHUNOSLIKDA TRANSFORMATSIYA JARAYONI

Ayimbetova Shiyrin Jabbar qizi
Qoraqalpog‘iston Respublikasi Chimboy tumani
27-maktabning Ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi

Adabiyotshunoslik nazariyasida transformatsiya tushunchasi badiiy matnlarning turli shakl va mazmun o‘zgarishlarini ifodalaydi. Keng ma’noda, har bir yangi asar o‘zidan oldingi matnlarga tayanadi va ularni ijodiy qayta ishlash orqali “rekodlash”, ya’ni yangi kod va kontekstda qayta ma’no berish sodir bo‘ladi. Fransuz olimi Gerard Genette “gipermatn” nazariyasida buni batafsil ta’riflab, har bir matn (gipermatn) o‘zidan oldingi matn (gipotext) bilan transformatsion aloqada bo‘lib, yangi matn B matn A ni bevosita tilga olmasdan turib “uyg‘otishi” mumkinligini ta’kidlagan [1]. Demak, transformatsiya adabiyotda matnlararo bog‘liqlikning (intertekstual aloqaning) mezoni bo‘lib, avvalgi matnlarni yangi sharoitga moslashtirish, ularga yangicha shakl va mazmun baxsh etish jarayonini anglatadi.

Transformatsiyaning nazariy asoslari turli adabiy maktablar va qarashlarda yoritilgan. Masalan, strukturalizm va formalizm vakillari badiiy asar tarkibiy qismlarining o‘zgarish qonuniyatlarini o‘rgangan; folklorshunos Vladimir Propp ertaklar syujetini tahlil qilib, ularning morfologik transformatsiya usullarini ochib bergan. Zamonaviy poststruktural nazariyalarda esa har bir matn o‘zidan ilgari yaratilgan matnlar “kolajidan” iborat degan qarash mavjud – Julia Kristeva ta’kidlagan intertekstualite kontseptsiyasiga ko‘ra, har bir yangi asar matnlararo muloqotda tug‘iladi. Shunday ekan, transformatsiya adabiy jarayon uzluksizligining asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Qiyosiy adabiyotshunoslik tadqiqotlari ham Sharq va G‘arb, klassik va zamonaviy adabiyot o‘rtasida obrazlar transformatsiyasi va mavzular davomiyligini ko‘rsatib, adabiy an’analar uzviyligini tahlil qiladi [2]. Misol uchun, Sharq mumtoz siymolari – Farhod, Layli, Majnun kabi obrazlar asrlar davomida yangi-talqin asarlarda takror yaratilgan va har bir muallif ularni o‘z davri dunyoqarashi va uslubiga moslab yangicha ifodalagan.

Transformatsiyaning adabiyotshunoslikdagi shakllari xilma-xildir. U avvalo intertekstual ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: alluziya, sitata yoki parodiya tarzida bir asar boshqa asarga ishora qilib, uning ma’nosini boyitadi. Masalan, Jeyms Joys “Uliss” romanida Gomerning “Odiseiya”siga intertekstual ishora qilgan holda qadim epik syujetni modernist roman shaklida transformatsiya qiladi. Transformatsiya stilistik shaklda ham yuz berishi mumkin – parodiya va pastish usullarida muallif asl matn uslubini saqlagan holda unga hajviy yoki tanqidiy yangi ma’no yuklaydi. Bu holatda, masalan, bir adib boshqasining uslubini ataylab taqlid qilib, stilistik transformatsiya yaratadi (buni ko‘pincha postmodern adabiyotda kuzatamiz). Transformatsiya janr

doirasida ham ro‘y beradi: bir syujet yoki g‘oya turli janrlarda qayta talqin qilinishi mumkin. Janrlar transformatsiyasi natijasida, masalan, she’riy rivoyat nasriy roman ko‘rinishida yoki tragediya syujeti komedik p`esa shaklida qayta yaratiladi. Shuningdek, madaniy va kontekstual transformatsiya alohida e’tiborga molik – bunda asardagi voqealar va obrazlar boshqa tarixiy davrga yoki boshqa madaniy muhitga ko‘chirilib, o‘zgacha talqin kasb etadi [3]. Masalan, voqealarni o‘tmishdan bugungi kunga ko‘chirish, yoki Yevropa adabiy motivini Sharqiy madaniyat zaminida qayta yozish shular jumlasidandir. Bu kabi transformatsiyalar natijasida “Layli va Majnun” dostoni o‘nlab ijodkorlar tomonidan turli tillar va davrlarda qayta yaratilgan bo‘lib, har bir talqin o‘ziga xos va betakror asar sifatida qadrlanadi.

Transformatsiya jarayoni adabiy hodisa sifatida poetika, resepsiya, kreativlik va adaptatsiya bilan uzviy bog‘liqdir. Poetika nuqtai nazaridan, asarning shakl va ifoda vositalarini o‘zgartirish (masalan, epik bayondan lirik bayonga o‘tish yoki badiiy uslubni yangilash) transformatsiyaning estetik mohiyatini tashkil etadi. Chunki har bir transformatsiya yaratilgan yangi asarning poetik strukturasini belgilaydi – janr qonuniyatlari, kompozitsion qurilish va uslubiy ohang mos ravishda o‘zgaradi. Recepsiya (qabul qilish) nuqtai nazaridan, transformatsiya asarning turli davrlarda turlicha o‘qilishi va tushunilishiga imkon yaratadi. Hans Robert Jauss ta’kidlaganidek, har bir davr o‘z “kutish ufqi” bilan keladi va kitobxonlar asarga yangicha ma’no yuklaydi [4]. Demak, klassik bir asarning zamonaviy o‘quvchisi uni o‘z dunyoqarashi orqali interpretatsiya qilib, asl matn ma’nosini ma’lum ma’noda “transformatsiya” qiladi. Shu bois, adabiy resepsiya tarixi – muayyan asarning qabul qilinish tarixi – uning turli kontekstlarda qanday yangicha talqin etilganini o‘rganadi. Kreativlik jihatidan esa, transformatsiya ijodkorning yangilik yaratish usullaridan biridir. Yozuvchi yoki shoir oldingi syujet va obrazlarni o‘z ijodiy fantaziyasi orqali qayta ishlash jarayonida ijodiy transformatsiya sodir etadi. Bunda u mavjud mazmunni inkor etmasdan, balki uni yangilab, originallikka erishadi – xuddi Tom Stoppardning “Rosenkrants va Gildenstern o‘ldi” p`esasida Shekspir “Hamlet”ining ikkinchi darajali qahramonlari orqali butun voqeani yangicha rakursdan yaratgani kabi misollar bunga yaqqol dalildir. Adaptatsiya (moslashtirish) esa transformatsiyaning eng ko‘zga ko‘ringan shakllaridan biri bo‘lib, badiiy asarning bir turdan boshqasiga o‘tishini anglatadi. Masalan, adabiy asarning sahna yoki ekranga moslashtirilishi uning janr, uslub va auditoriyaga mos ravishda o‘zgarishini taqozo etadi. Adaptatsiya jarayonida ijodkor asl matndagi syujet va obrazlarni yangi format talablari asosida qayta talqin qiladi – natijada ayrim qisqarishlar, qo‘shimchalar yoki zamonaviy detallar paydo bo‘lib, erkin talqin yuzaga keladi. Shunday transformatsion moslashuvlar tufayli adabiy asarlar yangi auditoriyalarni qamrab oladi, madaniy meros yangi avlodlarga yetkaziladi va asar mazmuni dolzarbligini saqlab qoladi. Qolaversa, adaptatsiya ijodiy

tarjima shakli sifatida ham ko‘riladi – bunda tarjimon yoki moslashtiruvchi muallif o‘z qarashlarini qo‘shib, asarga yangi qirra bag‘ishlaydi.

Jahon adabiyoti misolida, transformatsiya tushunchasini turli asarlar taqdiri orqali ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Uilliam Shekspir dramatrugiyasida o‘zi avvalgi manbalardan ijod qilgan – u Plutarx, Xolinshed yilnomalari kabi tarixiy manbalarni qayta ishlab, “Romeo va Juletta” yoxud “Yuliy Sezar” singari o‘lmas tragediyalarini yaratgan. Shekspir asarlarining o‘zi ham zamonlar o‘tgach ko‘p marotaba transformatsiyaga uchragan: **“Romeo va Juletta”** syujeti bugungi kungacha turli madaniy kontekstlarda qayta aytib kelinmoqda – masalan, XX asrda yaratilgan “West Side Story” musiqiy dramasi asl Romeo va Jul`etta voqeasini Nyu-York muhitiga ko‘chirib, janr va madaniy transformatsiya namunasi sifatida dunyoga mashhur bo‘ldi. Xuddi shuningdek, “Hamlet” fabulasining motivlari zamonaviy roman va filmlarda yangi talqin kasb etib keladi (masalan, Akira Kurosavaning “Ran” filmi “Qirol Lir” tragediyasini samuraylar davri Yaponiya manzarasida qayta tasvirlaydi). Franz Kafka ijodida esa transformatsiya mavzu va g‘oyaning o‘zida ko‘rinadi – uning “Metamorfoz” (“O‘zgarish”) qissasida bosh qahramonning hasharotga aylanishi adabiy obraz sifatida inson holatining yuksak ramziy transformatsiyasidir. Kafka asarlari keyinchalik turli san’at turlariga moslashtirildi (jumladan, sahnaviy spektakllar va qisqa filmlar sifatida) va “kafkacha” uslub ko‘plab zamonaviy yozuvchilar tomonidan ijodiy qo‘llanilib, stilistik transformatsiya sifatida adabiy atamaga aylandi. Jahon adabiyotidagi bunday misollar ko‘rsatadiki, transformatsiya yordamida asarlar intertekstual muloqotga kirishadi, yangi zamon o‘quvchisiga yangicha ohangda yetib boradi.

MDH va rus adabiyoti misollarida ham transformatsiya jarayonlari yaqqol kuzatiladi. Fyodor Dostoyevskiyning klassik romanlari qayta-qayta yangi talqin va moslashuvlarga uchrab, har safar yangi estetik qiymat kasb etmoqda. Masalan, uning “Jinoyat va jazo” romaniga asoslangan sahna va kino asarlari juda ko‘p – turli mamlakatlarda ushbu asar syujeti asosida 30 dan ortiq film suratga olingan va hatto zamonaviy mini-seriallar yaratilmoqda. Bu adaptatsiyalar qahramon Raskolnikov obrazini turli zamon va makonlarga ko‘chirib, har birida o‘ziga xos ijtimoiy-falsafiy aks sado bergan (ayrim talqinlarda qotillik motiviga zamonaviy psixologik izohlar qo‘shilsa, boshqalarida esa ijtimoiy tengsizlik masalalari yorqinroq yoritiladi). Dostoyevskiyning g‘oyalari yangi asarlarda ham “yashaydi”: masalan, Albert Kamyuning “Begona” qissasi Dostoyevskiyning inson va absurd to‘g‘risidagi qarashlarini o‘z davriga mos tarzda davom ettirgan, uni yangi falsafiy kontekstda transformatsiya qilgan asar deyish mumkin. Mixail Bulgakovning ijodi esa adabiy transformatsiyaga yorqin misoldir – uning “Usta va Margarita” romanida Gyotening “Faust” asari motivlari va syujet sxemasi 1930-yillar Moskva hayoti satirik-haqiqatparvar kontekstida qayta talqin qilinadi. Bulgakovning bu asari Faust

afsonasining madaniy transformatsiyasi bo‘lib, unda shayton obrazi (Woland) va Margareta timsoli o‘zbekcha aytganda “yovuzlik va muhabbat imtihoni”ni Sovet jamiyati sharoitida aks ettiradi. “Usta va Margarita” asarining o‘zi ham keyinchalik ko‘plab tillarga tarjima qilindi, sahna asarlari va filmlarga moslashtirildi – jumladan, 1970-yillardan boshlab bir necha kino va teleseriallar yaratilgan, yangi 2024-yilgi film versiyasi ham chiqqanligi ma’lum. Bulgakovning boshqa bir asari “Itning yuragi” (Sobachye serdtse) ham kinoekranga muvaffaqiyatli ko‘chirilib, ilmiy-fantastik syujetning ijtimoiy-hajviy transformatsiyasi sifatida e’tirof etildi. Bu misollar ko‘rsatadiki, MDH adabiy merosi ham zamon o‘tishi bilan kontekstual va janr transformatsiyalariga uchrab, abadiy asarlarning yangi qirralari ochilaveradi.

O‘zbek adabiyoti misollarida transformatsiya jarayoni milliy adabiy rivojlanish va an’analar davomiyligida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Abdulla Qodiriy o‘zbek modern nasrining asoschisi sifatida tarixiy voqealarni badiiy qayta talqin qilishga innovatsion yondashgan. Uning “O‘tkan kunlar” romani XIX asr oxiri Turkiston hayotini haqqoniy aks ettirar ekan, aslida adib bu asar orqali o‘z davridan avvalgi tarixiy manbalarni ham ijodiy transformatsiya qilgan: romanda milliy rivoyatlar va tarixiy hujjatlar syujetga singdirilib, ular san’atkorona badiiy shaklga keltirilgan. Keyinchalik Qodiriy romanlari o‘zbek madaniyatida bir necha bor yangi shaklda taqdim etildi – masalan, “O‘tkan kunlar” sahnalashtirilib teatr spektakllari qo‘yildi, 1969-yilda esa “O‘tgan kunlar” nomi bilan badiiy film suratga olindi. Hozirgi kunda ham ushbu romanning serial ko‘rinishidagi ekran versiyalari mavjud bo‘lib, ular yosh avlodni Qodiriy dunyosiga yangicha uslubda oshno etmoqda. Shuningdek, “Mehrobdan chayon” va “Obid ketmon” kabi Qodiriy hikoya va qissalari ham mustaqillik yillarida qayta nashr qilinar ekan, zamonaviy adabiy tanqid ushbu asarlarni yangicha ideallar prizmasida talqin etib, ularning chuqur qatlamlarini kashf etmoqda. Yana bir misol, o‘zbek adabiyotining keyingi yirik namoyandasi O‘tkir Hoshimov asarlarida ko‘rinsa bo‘ladi. Hoshimov o‘tgan asrning 70-80-yillarida yozgan “Ikki eshik orasi”, “Dunyoning ishlari” singari asarlarida o‘zi guvoh bo‘lgan ijtimoiy muhitni haqqoniy tasvirlagan. Bugungi kunda bu asarlar mustaqillik davri o‘quvchilari tomonidan yangicha talqin qilinmoqda – masalan, “Ikki eshik orasi” romanidagi Ikkinchi jahon urushi yillaridagi qishloq hayoti tasviri endilikda nafaqat tarixiy voqelik sifatida, balki milliy xarakter va sabr-matonat timsoli sifatida qabul qilinmoqda. Ushbu asar asosida audio kitoblar, radio p`esalar yaratilgani, hatto uni ekranlashtirish takliflari borligi ma’lum (ijodkorlar buni ko‘p qismli teleserial shaklida ko‘rishga qiziqish bildirmoqdalar). Bu esa milliy asarlarning yangi texnologik va mediaviy transformatsiyasi ehtimolini ko‘rsatadi. Xuddi shunday, O‘tkir Hoshimovning kichik hikoyalari ham bugungi yosh ijodkorlar uchun ilhom manbaiga aylangan – ular Hoshimov tasvirlagan voqealarni zamonaviy shahar muhitiga ko‘chirib, yangi

hikoyalar yozmoqdalar. Shu tariqa, o‘zbek adabiyotidagi transformatsiya jarayoni milliy adabiy an’anani boyitib, uzluksiz rivojlanishni ta’minlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, adabiyotshunoslikda transformatsiya tushunchasi adabiy jarayonning uzviy va dinamik xususiyatini ifodalaydi. Har bir yangi avlod ijodkori o‘zidan oldingi adabiy merosni ijodiy o‘zlashtiradi va qayta ishlaydi, natijada adabiyot doimo yangilanib boradi. Transformatsiya intertekstual bog‘lanishlar, stilistik va janr tajribalari, madaniy moslashuvlar orqali amalga oshib, badiiy asarlarga yangi umr baxsh etadi. Bu jarayon poetik talqinlar chuqurlashuvi va o‘quvchi tomonidan qabul qilinish diapazonining kengayishiga ham xizmat qiladi. Shunday ekan, adabiyotshunoslik fanida transformatsiya hodisasini o‘rganish – bu adabiy an’ana va novatorlikning o‘zaro aloqasini, asarlar “hayotiyligi” sirini anglash demakdir. Tarixiy manbalardan tortib zamonaviy nazariyalargacha bo‘lgan dalillar ko‘rsatadiki, buyuk asarlar transformatsiya tufayli abadiydir – ular qayta-qayta yangi shaklga kiradi, har safar yangi zamon uchun mazmun kasb etadi va shu tariqa adabiyot rivoji davom etaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Martin, Bronwen (2006). Key Terms in Semiotics. Continuum. p. 99.
2. Хомидова Б. С. Возможности компаративного метода в анализе художественного текста // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2025. – № 8. – С. 184-187
3. Mirsagatova U. Chet tilini o‘qitishda matn bilan ishlash usullari // Til va adabiyot.uz: ilmiy-metodik elektron jurnal. – 2023. – № 11. 85-86 b.
4. Rowland, Christopher; Boxall, Ian. "Reception Criticism and Theory". Oxford Biblical Studies Online. Retrieved May 3, 2020.